

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

НЕЧИТАЙЛО ВАЛЕРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 930=161.2(043)(477.5)«1648-1764»

**ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ
(1648-1764 рр.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Орлик Василь Михайлович,
Цentrальноукраїнський національний
технічний університет,
завідувач кафедри суспільних наук,
інформаційної та архівної справи

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Гуржій Олександр Іванович,
головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків та
раннього нового часу,
Інститут історії НАН України

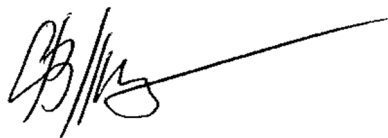
кандидат історичних наук
Бойко-Гагарін Андрій Сергійович,
провідний науковий співробітник
сектору нумізматики, фалеристики,
медальєрики і боністики,
Національний музей історії України

Захист відбудеться 21 червня 2019 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 27.053.02 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала ім. В.О. Сухомлинського.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий 20 травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

В.О. Сіропол

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Середина XVII ст. – важлива віха в історії української державності. Саме в цей період «постала Українська козацька держава – Гетьманщина, з власним державним апаратом, у тому числі й фінансовим»¹. Академік В. Смолій наголошує, що Українська козацька держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив розвитку під протекторатом московського царату і «наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів»². Проте вже у другій половині XVII ст., як зазначає професор В. Орлик, навіть не зважаючи на те, що Гетьманщина перебувала під московським протекторатом, «українські гетьмани зберігали повну автономію у фінансовій галузі»³.

Поразка визвольних змагань Івана Мазепи на початку XVIII ст. надовго та кардинально змінила життєвий устрій населення. Зміни відбулись у фіскальній системі, у тому числі й грошовому господарстві країни – посилювався процес експансії російської монети в Україну. Питанню обігу монет у Гетьманщині, особливо на початку XVIII ст., присвячено досить незначну кількість праць, у яких, до того ж, трапляються суттєві неточності.

Вивчення особливостей грошового обігу Гетьманщини тривалий час здійснювалось крізь призму ідеологічно викривлених уявлень та міфів, викликаних вимогами російського імперського та радянського часів. Нині має місце вкрай актуальна необхідність побудови реальної картини грошового обігу, яка об'єктивно відповідала б історичній дійсності та підтверджувалася новітніми знахідками монет та скарбів в Україні. Дослідження історії грошового обігу в Гетьманщині сьогодні залишається актуальним і в контексті побудови музейних експозицій. Вважаємо, що висвітлення історії грошового обігу Гетьманщини в історичних та краєзнавчих музеях має передбачати експозицію не лише найпоширеніших у грошовому обігові регіону монет, а й обов'язково знакових артефактів спроб економічної експансії Московщини, а це севські чехи, «ефімки з ознаками», мідні дровові копійки. Звісно ж, перші дві із зазначених вище монет надзвичайно рідкісні й досить вартісні, тому в сучасній музейній практиці буде цілком прийнятно обмежитись тимчасовим експонуванням їх якісних реплік задля висвітлення важливих у фокусі сьогодення фінансових процесів досліджуваної доби.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до планової науково-дослідної теми кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету «Спеціальні

¹ Орлик В.М. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654-1764 рр.). *Бористен*. № 8. 2010. С. 25.

² Смолій В.А. Українська козацька держава. *Український історичний журнал*. № 4. 1991. С. 11.

³ Орлик В.М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії. *Історична пам'ять*. Вип.1-2. 2005. С. 53.

галузі історичної науки в архівній, бібліотечній та музейній справі» (номер державної реєстрації 0119U000514).

Мета роботи полягає у дослідженні історії грошового обігу Гетьманщини у 1648-1764 рр. та висвітленні сутності фінансових заходів царату в Україні, що уможлиблюється шляхом вирішення таких **завдань**:

- встановити стан наукової розробки питання грошового обігу Гетьманщини;
- продовжити вивчення актуальних та проблемних питань історії грошового обігу Гетьманщини та виявити його особливості, враховуючи новітні знахідки монет в Україні;
- охарактеризувати роль ісламських монет у грошовому обігові Гетьманщини;
- розкрити сутність фінансових експериментів та грошових реформ Московської держави на території Української козацької держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст. (обігу «ефімків з ознаками», золотих дровових монет, карбування чехів у Севську та Путивлі, проникнення монет машинного карбування за Петра I);
- сформувати комплексне та повне уявлення про фальшивомонетництво на території Гетьманщини досліджуваного періоду;
- визначити ймовірність виготовлення окремих типів монет за ініціативи козацьких гетьманів: Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Петра Дорошенка;
- окреслити перспективи досліджень проблем грошового обігу на території Гетьманщини.

Об'єкт дослідження – монети, скарби, актові та архівні джерела, а також нові виявлені та зафіксовані нумізматичні джерела, дані яких формують об'єктивні особливості грошового обігу в Україні у другій половині XVII – третій чверті XVIII ст.

Предмет вивчення – історія грошового обігу Гетьманщини, особливості та характерні риси побутування монет різних емітентів на її території, пошук можливих центрів монетних емісій в Україні.

Географічні межі окреслено територією Гетьманщини та її Задніпрських місць – у сучасних кордонах Чернігівської, Полтавської, Північного Сходу Сумської, Кіровоградської, лівобережними частинами Київської та Черкаської областей, а також м. Києвом.

Хронологічні рамки дослідження визначено з 1648 по 1764 рр. Нижня хронологічна межа – 1648 р., обґрунтовується початком козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького, яке переросло в національно-визвольну війну українського народу і внаслідок якого на європейському континенті постала нова держава – Гетьманщина. Верхню межу визначено 1764 р. як роком ліквідації автономії Гетьманщини та запровадження Другої Малоросійської Колегії.

Методологічною основою роботи стали принципи науковості, всебічності, наступності, системності, об'єктивності та історизму із

застосуванням класичних історичних методів: систематизації та узагальнення, проблемно-хронологічного та ретроспективного. Оскільки основним джерелом дослідження обрано збережені донині монети, в роботі застосовуються і власне нумізматичні методи, зокрема штемпельного аналізу та топографування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у всебічному розкритті засад грошового обігу Гетьманщини протягом 1648-1764 рр., а також обумовлюється відсутністю у вітчизняній історіографії комплексних узагальнюючих праць з обраної тематики.

У дисертаційному дослідженні *вперше*:

- введено до наукового обігу нові різновиди імітацій солідів, виготовлених у м. Сучава;
- звернуто увагу на нові знахідки севських чехів 1686 р., а також тимфів Петра І;
- проведено комплексний аналіз знайдених скарбів, інформацію про які виявлено на сторінках українських дорадянських газет;
- охарактеризовано структуру складу скарбів із вмістом мідних монет другої половини XVII ст.

Удосконалено:

- загальну картину знахідок фальшивих монет, виготовлених за прототипом монет Речі Посполитої та інших емітентів Центральної й Західної Європи, на території Гетьманщини з підтвердженням її новими знахідками;
- відомості про знахідки ісламських монет на території Гетьманщини.

Набули подальшого розвитку питання:

- дослідження монет із зображенням храму з легендами SOLID CIVIT HAV та SOLID CIVIT HAMB;
- уточнення іконографії путивльських чехів;
- ідентифікації елемента іконографії путивльського чеху, а також знака мінцмейстера у вигляді якоря;
- обігу в Гетьманщині фракції московської мідної монети – деньги та гроша;
- особливостей побутування в Гетьманщині монет імператора Іоана Антоновича.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати стануть у нагоді при складанні методичних рекомендацій для музейних працівників, підручників для закладів вищої освіти, що в умовах сьогодення мають відтворювати реалістичну модель українсько-російських відносин, висвітлюючи у різноманітних аспектах картини посягань Московії на українські землі, у тому числі й у фінансовому. Знання історії та особливостей грошового обігу Гетьманщини допоможе у побудові спеціалізованих виставкових проєктів в Україні та за її межами, що висвітлюватимуть етапи українського державотворення, зокрема дипломатичні й політичні процеси в Гетьманщині другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота – самостійно виконане наукове дослідження, в якому результати та висновки належать автору особисто.

Апробація результатів дослідження. Матеріали, ключові позиції та основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях і методологічних семінарах, звітних наукових конференціях кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, а також за попередніми результатами дослідження здійснено доповіді на наукових конференціях в Україні та за її межами: IV Міжнародній науковій конференції «Forum Numizmatyczne: Polska – Wschod» (Польща, м. Августов, 26-28 вересня 2018 р.); II Міжнародній дистанційній науково-методичній конференції «Передові технології реалізації освітніх ініціатив» (Україна, м. Переяслав-Хмельницький, 19 січня 2019 р.); XXVIII міжнародній науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Україна, м. Київ, 21-22 березня 2019 р.); V науково-практичній викладацько-студентській конференції «Моя Україна: історія та сьогодення» (Україна, м. Вінниця, 23 квітня 2019 р.); Міжнародному фаховому семінарі «Грошовий обіг на теренах Південно-Східної Європи в XIV – XVII ст.» (Україна, м. Меджибіж, 20-21 травня 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення у 17 публікаціях, 5 із яких надруковано в наукових фахових виданнях України та Польщі.

Структура дисертації зумовлена характером та метою дослідження. В основу дослідження покладено територіальний та хронологічний підхід. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, поділених на параграфи, висновків, списку використаних джерел та літератури (423 назви, у т.ч. 36 архівних справ), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 249 стор., із них основного тексту – 178 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі аргументовано важливість періоду української козацької держави Гетьманщини для вітчизняної історії, підкреслено високу актуальність вивчення її історії, зазначено зв'язок теми з науковими програмами, темами, планами, висвітлено стан розробки й методологічну основу дослідження, визначено мету та завдання наукового пошуку, продемонстровано наукову новизну і значення отриманих результатів, наведено дані щодо апробації результатів дисертаційного дослідження та відомості щодо публікацій.

У розділі 1. «Історіографія та джерела» проведено аналіз стану наукової розробки обраної теми, визначено, охарактеризовано та систематизовано джерельну базу, висвітлено методологію дослідження, зокрема спеціальні методи наукового пошуку, що властиві для дослідження історії грошового обігу та спеціальних галузей історичної науки.

У підрозділі 1.1. «Історіографія» з'ясовано, що з першої чверті XX ст. різко зростає цікавість до історії грошового обігу в Україні, виявлення його

особливостей та закономірностей. Дослідниками В. Антоновичем та В. Шугаєвським складено загальну картину грошового обігу. У радянський час ученими І. Спаським, В. Рябцевичем та М. Котляром було сформовано хибне уявлення про особливості та окремі проблемні питання історії українського грошового обігу, що пов'язано із впливом ідеологічних переконань та вимогами часу проведення більшості цих досліджень. За період незалежності України вагомий внесок у дослідження зазначеної теми зроблено В. Смолієм, О. Гуржієм, В. Коцуром, В. Орликом, А. Бойком-Гагаріним, Г. Козубовським, Р. Шустом, О. Белою, О. Бакальцем та Р. Яушевою-Омельянчик.

У підрозділі 1.2. «Джерела дослідження» визначено комплекс різнопланових джерел, що були опрацьовані у процесі вивчення теми: монети з музейних колекцій, скарби, приватні зібрання монет, матеріали архівів, літописи, актові матеріали, етнографічні джерела, газетні матеріали та Інтернет-ресурси. Суттєвий науковий потенціал відмічено в опрацюванні нових знахідок монет, які були виявлені завдяки застосуванню сучасної пошукової техніки. Високою інформативністю у вивченні процесів фальшування монет в Україні відзначаються дані державних історичних архівів та дорадянських газет.

У підрозділі 1.3. «Методологія» визначено основні, застосовані під час виконання даної роботи, методи. Досягти поставленої в дисертаційному дослідженні мети допомогло використання не лише загальнонаукових методів, а й спеціальних нумізматичних: ідентифікація монет, визначення метричних характеристик, датування монет та скарбів, типологізація монет, порівняння штемпелів, визначення структури елементного складу металу.

У розділі 2. «Обіг монет Центральної та Західної Європи на теренах Гетьманщини» окреслено загальну картину обігу європейських монет великих та дрібних номіналів на території Гетьманщини.

У підрозділі 2.1. «Обіг дукатів і талерів як фактор європейської торгівлі» з'ясовано роль монет великих номіналів – дукатів і талерів, які складали верхівку грошового обігу та обслуговували значні торгівельні угоди й розрахунки. Це висвітлено у контексті традиційного зв'язку економіки України з європейським ринком та торгівлею, що дає підстави впевнено стверджувати про значно ширшу участь дукатів у грошовому обігу порівняно з тією, яка відводилась їм за радянського часу. Музейні колекції України містять кількакратні дукатові монети, які колись були вилучені з обігу. Незважаючи на зусилля московської, а згодом і російської влади, талери та дукати трапляються у знахідках на теренах України навіть у період майже повної окупації української фінансової системи російською монетою. В роботі уточнено роль талерів та кількакратних дукатів Речі Посполитої, що була недооцінена попередниками з причини малої чисельності знахідок цих монет у ХХ ст.

У підрозділі 2.2. «Монети дрібних номіналів у грошовому обігу» сфокусовано увагу на дослідженні особливостей обігу на території Гетьманщини монет дрібного номіналу. Введено до наукового вжитку нові різновиди імітацій солідів, виготовлених на монетарні в м. Сучава, наведено додаткові свідчення про загадкові монети із зображенням храму з легендами

SOLID CIVIT HAB та SOLID CIVIT HAMB. Також охарактеризовано обіг мідних монет: солідів Валахії 1658 р. та $\frac{1}{6}$ ере 1660-1670-х рр., мідних плат номіналами 4 та 8 даальдерів королівства Швеції.

Узагальнені у підрозділі свідчення про знахідки ісламських монет на території Гетьманщини – перше у вітчизняній історіографії топографічне зведення та аналіз знахідок монет ісламського світу у даному періоді. Основними ісламськими монетами у грошовому обігові другої половини XVII ст. були срібні османські куруші – «леви», а вже у першій половині XVIII ст. – білонні бешлики ханів династії Гіреїв та срібні пара й акче, а також мідні мангіри Османської імперії, виготовлені за допомогою вальцверку. Наявність та достатня поширеність їх у Гетьманщині може бути охарактеризована як особливість грошового обігу досліджуваного регіону. Помітна роль східної монети викликала занепокоєння російської влади. Відповідно, російська монета вела «боротьбу за витіснення» з обігу не лише західноєвропейської, але й ісламської монети.

У підрозділі 2.3. «Монети останніх монархів Речі Посполитої в обігу Гетьманщини» досліджено особливості обігу на території Гетьманщини монет, карбованих за правління Яна II Казимира, Михайла Корибута Вишневецького, Яна III Собеського та Августа III Саксонця.

Встановлено, що в історії грошового обігу Гетьманщини європейська мідна монета посідає особливе та неоднозначне місце. За правління Яна II Казимира в Речі Посполитій широко вживаною стає мідна шелягова монета, якість срібних монет знижується, обсяги карбування багатьох номіналів монет зменшуються. Внаслідок скорочення обсягів карбування трояків (остання емісія датована 1662 р.) посилюється роль трояків курфюршества Бранденбург-Пруссія, а також 3 та 6 крейцерів Австрійської імперії. На територію Правобережжя масово потрапляють монети Августа III, зокрема мідні соліди та гроші, а також срібні орти та шостаки (останні досить рідкісні нині). Монети Станіслава Августа Понятовського зазвичай трапляються у знахідках Гетьманщини разом із мідними російськими монетами: полушками Анни Іванівни та Єлизавети Петрівни, 5 копійчаними монетами Катерини II. Свідченням популярності в Україні мідних монет останніх монархів Речі Посполитої є факти наявності у знахідках їхніх підробок.

У розділі 3. «Обіг монет Московії та Російської імперії – економічна експансія проти України» розглянуто процеси поступового проникнення московської, а згодом російської імперської монети на територію Гетьманщини. Переглянуто парадигму «рятівного» для українського грошового ринку панування російської монети, що була розроблена нумізматами радянської доби.

У підрозділі 3.1. «Роль «єфімків з ознакою» у грошовому обігу України» виявлено допущені дослідниками цієї теми помилки та запропоновано більш об'єктивні трактування її окремих проблемних питань. Виконаний аналіз монетних знахідок в Україні з часу використання під час їх пошуків приватними особами металодетекторів (2000 р.) дав можливість встановити, що

жодної знахідки мідних полтин Олексія Михайловича не було зафіксовано, відповідно, це свідчить про їх повну відсутність в обігу. Описані попередниками факти спроб московитів збути ніби то прислані з Москви мідні гроші великого номіналу слід вважати актом збуту фальшивих грошей.

Принципово нову позицію нами висвітлено у дослідженні питання обігу московських «єфімків з ознаками» в Українській козацькій державі. В результаті вивчення ареалу обігу та складеної попередниками топографії знахідок «єфімків з ознаками» вдалося встановити сучасний обласний регіон найбільш масових знахідок скарбів із вмістом цих монет. Ним виявився Новосанжарський р-н. Полтавської області. Цей важливий факт залишався поза увагою дослідників, які концентрували свої зусилля на пошукові найбільших знахідок навколо області чи історичного регіону – Чернігівщини. Щодо потенційної ймовірності виявлення у складі скарбів фальсифікату часів побутування, або нанесення підроблених клейм на західноєвропейські талери, ми висунули нове припущення. Вважаємо необхідною зміну ідеологічного русла у вивченні обігу «єфімків з ознаками», акцентуючи увагу на злочинних фактах фінансової агресії Московської держави щодо Гетьманщини на етапі планування реформи грошового обігу урядом Олексія Михайловича.

У підрозділі 3.2. «Вплив московської дрової копійки на території Гетьманщини» висвітлено процес появи у грошовому обігу Гетьманщини московської дрової копійки та поступового захоплення домінуючих позицій у ньому монетами Російської імперії. Розширено наявні в нумізматичній топографії свідчення про знахідки срібних та мідних московських дровових монет, їхнє співвідношення на грошовому ринку з монетами Західної Європи та Речі Посполитої. Досліджено особливості обігу в Україні мідних дровових монет невдалої грошової реформи царя Олексія Михайловича. Набуло подальшого розвитку питання обігу мідних гроша, деньги та полушки.

Знахідки на території України московських золотих дровових монет у складі скарбу свідчать про виконання цими монетами окрім ролі нагороди також і функції платежу, адже вони перебували у грошовому обігу як повноцінні монети. Висунуто припущення, що описане М. Котляром та В. Рябцевичем «нагородження» козаків війська Б. Хмельницького було звичайним жалуванням та виплатою, які здійснювалися золотою монетою. Така форма оплати свідчить про форму відносин українців на паритетних умовах, що було приховано і замасковано радянськими істориками шляхом опису головної функції золотої дрової копійки як переважно своєрідної нагороди.

У підрозділі 3.3. «Реформи Петра I та приєднання українського грошового ринку до імперського» описано основні складові грошових реформ у Московській державі за правління Петра Олексійовича. Спроби приєднання української, європейсько-орієнтованої фінансової системи до російської були здійснені московським урядом після підписання Переяславських угод у 1654 р. Вагомі результати дослідження полягають в уточненні іконографії путивльських чехів та введенні до наукового обігу даних про нові знахідки севських чехів на території Гетьманщини.

Аргументовано, що першими поширеними за правління Петра I срібними монетами були алтини та алтинники, гривні та гривенники, що суперечить висновкам української нумізматичної історіографії, складених науковцями-попередниками лише на основі законодавчих актів. Доведено, що протягом досліджуваного періоду московська влада використовувала українські землі як майданчик для проведення фінансових експериментів, про що свідчать такі факти: введення у грошовий обіг контрамаркованих талерів за завищеною ціною проти ринкової; мідних рублів та полтин у середині XVII ст. (збут яких представниками московської влади можна прирівняти до таємного поширення фальшивої монети); введення до обігу у 1660-ті рр. мідних монет за номінальною вартістю срібних; проект карбування чехів у Путивлі у 1670-ті рр.; запровадження карбування імітації півтораків Речі Посполитої нижчої якості у м. Севську у 1686 р.; проект збуту на українському ринку знецінених московських полушок 1718-1722 рр.

Розділ 4. «Фальшування монет на території Гетьманщини» об'єднує дослідження аспекту підробки монет, основними прототипами для виготовлення яких стали монети Західної Європи, Речі Посполитої, а також монети Московії та Російської імперії. Окрему увагу приділено проблемам можливих емісій монет українськими гетьманами.

У підрозділі 4.1. «Підробка монет Західної Європи та Речі Посполитої» з'ясовано, що на території козацької держави України-Гетьманщини серед монет емітентів Західної Європи об'єктами копіювання і приватної фальсифікації стали мідні шеляги «боратинки» та не повновартісні тимфи Яна II Казимира, а також монети Сигізмунда III Вази. Поява на тогочасній території України солідів масових емісій балтійських монетних дворів спровокувала виникнення їхніх підробок. Здійснено спробу виокремити потенційну локалізацію їхнього виготовлення, що розташовувалася, ймовірно, у Черкаському замку. Європейські талери та дукати також були прототипами для приватної таємної фальсифікації. Нами окреслено загальну картину знахідок фальшивих монет за прототипом монет Речі Посполитої та інших емітентів Центральної та Західної Європи на території Гетьманщини, що підтверджена новими знахідками.

У підрозділі 4.2. «Фальшування московських та російських монет» встановлено, що населенням Гетьманщини підроблялися усі найбільш поширені типи московських та російських імперських монет. У період побутування монет із дроту відомі підробки срібних та мідних копійок, а також лудіння та посріблення останніх. З часу впровадження Петром I прогресивної на той час технології виготовлення монет – використання карбувальних машин, кількість підробок дещо зменшилася, а масовими прототипами для підробки залишалися мідні полушки. Не дивлячись на відносну рідкість золотих монет, нами введено до наукового обігу їхні підробки з виокремленням їх від поширених жіночих прикрас одягу – дукачів.

У підрозділі 4.3. «Теорії щодо емісії козацькими гетьманами власних монет» досліджено питання можливостей виготовлення за ініціативи гетьманів власних монет.

На початку ХХ ст. у нумізматичних колах України точилася активна наукова дискусія щодо ймовірності карбування за ініціативи козацьких гетьманів власних монет. Ученими проводились наукові пошуки серед монет державного карбування і тогочасних підробок. Проте станом на сьогодні монети українських гетьманів відсутні в колекціях державних музеїв, їх не виявлено і під час археологічних розкопок. До монет, які гіпотетично могли бути виготовленими за наказом Богдана Хмельницького, можна віднести імітації півтораків, виготовлені із використанням срібла. При цьому не виключаємо карбування частини таких монет і за ініціативою приватних осіб. Припускаємо, що монетами, карбованими за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути срібні імітації монет монети середнього номіналу.

Виконане дослідження грошового обігу Гетьманщини у період з 1648 по 1764 рр. дає можливість зробити такі **висновки та узагальнення**:

1. Інтерес до вивчення особливостей грошового обігу в Україні виникає ще за доби Російської імперії. Але за радянського часу більшість досліджень виконувалися із політично та ідеологічно заангажованими впливами вимог часу. З розпадом СРСР інтерес дослідників до вивчення історії та культури України посилюється, стає актуальним переосмислення сформованої попередниками картини грошового обігу. До того ж, через використання сучасної точної пошукової техніки дослідникам стали доступними свідчення про величезну кількість нових знахідок, які дають можливість якісно переглянути сформовану в нумізматиці модель грошового обігу Гетьманщини та виявити ряд хибних висновків про неї.

2. Вивчення актуальних та проблемних питань історії грошового обігу Гетьманщини з урахуванням новітніх знахідок монет та скарбів дало можливість уточнити роль талерів та дукатів у ньому, визначити особливості обігу монет дрібних номіналів, ввести до наукового обігу нові різновиди імітацій солідів, виготовлених на монетарні в Сучаві, підкреслити особливе й неоднозначне місце в історії грошового обігу Гетьманщини європейської мідної монети, визначити структуру грошового обігу Гетьманщини доби правління останніх монархів Речі Посполитої та розглянути основні, поширені в цей період, іноземні монети, що було досить спорадично вивчено попередниками.

3. Визначено роль ісламських монет у грошовому обігу Гетьманщини. Складено першу у вітчизняній історіографії топографію знахідок монет ісламського світу в даному періоді на підставі нових та раніше опублікованих дослідниками відомостей про знахідки ісламських монет. Доведено, що досить значна роль східної монети викликала занепокоєння російської влади, яка посилено проводила «боротьбу за витіснення» із грошового обігу не лише західноєвропейської, але й ісламської монети.

4. Визначаючи сутність проведених Московською державою грошових реформ, доведено, що протягом досліджуваного періоду

московський, а згодом російський уряд використовували українські землі як майданчик для проведення фінансових експериментів, про що свідчать факти запровадження ряду реформ та заходів. Зокрема, введення до грошового обігу контрамаркованих талерів за завищеною проти ринкової ціною, а також мідних рублів та полтин у середині XVII ст., мідних монет за номінальною ціною срібних у 1660-ті рр., спроби карбування чехів у м. Путивлі у 1670-ті рр., упровадження у м. Севську 1686 р. карбування імітації півтораків Речі Посполитої нижчої якості. Ряд таких заходів московської влади щодо грошового ринку Гетьманщини можна порівняти з поширенням фальшивої монети на державному рівні.

5. Встановлено, що в досліджуваному періоді населенням Гетьманщини було використано в ролі зразків для імітації майже всі найпоширеніші обігові монети. Отримано загальну картину знахідок фальшивих монет за прототипом монет Речі Посполитої та інших емітентів Центральної та Західної Європи на території Гетьманщини, підтвердивши висновки попередників новими знахідками. Дослідження процесів фальшування російської монети на території Гетьманщини, а також процесів боротьби влади проти підробки грошей проведено на основі раніше неопублікованих матеріалів державних архівів.

6. З'ясовано, що питання стосовно можливого карбування монет українськими гетьманами, навіть після століття наукових пошуків, залишається одним із найбільш дискусійних. До цього часу не виявлено монет, які б містили пряму вказівку на їхню приналежність до гетьманських емісій. Викладено припущення на підставі свідчень архівних документів, що такі емісії мали місце. Найімовірніше, власні емісії українських гетьманів зводилися до можливості санкціонувати лише карбування срібних імітацій популярних серед населення монет, оскільки гетьмани не володіли правом монетної регалії. Таким чином, гіпотетично можна припустити, що за часів Богдана Хмельницького імітувалися півтораки Речі Посполитої, а в роки гетьманства Петра Дорошенка – шостаки. Таким чином, емісії власних імітативних монет за ініціативою козацьких гетьманів дійсно відбувались, що підтверджується новітніми знахідками однотипних монет, ймовірно імітацій, у певних регіонах України.

7. Окреслено та обґрунтовано перспективи наукових пошуків у дослідженні грошового обігу Гетьманщини, які уможливлюються шляхом введення в науковий обіг матеріалів музеїв та приватних колекцій, зібраних із знахідок монет на території відповідного регіону, а також продовження пошуків документів про можливі емісії українських гетьманів у фондах вітчизняних та зарубіжних архівів. Це допоможе зафіксувати нові різновиди обігових монет, додатково уточнити ареали обігу монет різних емітентів на території України, виявити «єфимки з ознаками» на раніше не зафіксованих талерах-основах, а також, можливо, виявити точну локацію виготовлення монет за ініціативою козацьких гетьманів. Для визначення більш точної локалізації виробництва монет, гіпотетично виготовлених у Гетьманщині за ініціативою

козацьких гетьманів, необхідно здійснити поглиблений аналіз іконографії та штемпельних зв'язків срібних імітацій монет за прототипом півтораків та шостаків Речі Посполитої, а також створити більш розширену зведену топографію їхніх знахідок на території сучасної України, а також Польщі, Білорусі та Литви.

Основні положення дисертації викладені здобувачем у таких публікаціях:

Статті у наукових фахових виданнях України й іноземних держав:

1. Нечитайло В.В. Щодо новітніх досліджень питання обігу в Україні московських єфімків з ознаками. *Український селянин*. Вип. 20. Черкаси, 2018. С. 35-54.
2. Нечитайло В.В. Джерела дослідження грошового обігу на території козацької держави України-Гетьманщини у 1648-1764 роках. *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 153-181.
3. Нечитайло В.В. Фальшування монет Речі Посполитої та Західної Європи на території козацької Держави України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 3. Bialystok, 2019. S. 103-110.
4. Нечитайло В.В. Інформаційний потенціал Інтернет-ресурсів у вивченні проблем грошового обігу України-Гетьманщини. *Соціум. Документ. Комунікація*: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Вип. 7. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 77-87.
5. Нечитайло В.В. Імітація коронних шостаків Яна II Казимира з датою «1660». *Етнічна історія народів Європи*. № 1. Київ, 2019. С. 23-26.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Нечитайло В.В. Исторические периоды денежного обращения в Украине и их краткая характеристика. *Нумизматика и фалеристика*. № 2. Киев, 1997. С. 8.
7. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 2. Киев, 1997. С. 9-17.
8. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 3. Киев, 1997. С. 11-22.
9. Нечитайло В.В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в XIV – XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. № 4. Киев, 1997. С. 9-10.
10. Нечитайло В.В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005. С. 224-225.
11. Нечитайло В.В. Юбилейный аукцион № 1 Киевского «Нумизмат-Клуба». Киевскому клубу 30 лет. Киев, 2010.

12. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV-XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 60 с.
13. Нечитайло В.В. Каталог монет кримського хана Шахин-Гирея. Киев, 2012. 44 с.
14. Нечитайло В.В. Каталог подільських, молдавських і валаських монет, що були в обігу на Україні у XIV – XVII ст. Київ, 2014. 112 с.
15. Нечитайло В.В., Замеховський Є.І. Каталог монет XVII ст. ¹/₂₄ талера карбованих у Речі Посполитій і на пов'язаних з нею територіях. Київ: Huss, 2016. 192 с.
16. Нечитайло В.В., Єрмаченко І.Г., Замеховський Є.І. Каталог трояків та шестаків Сигізмунда III Вази (1618-1627 рр.). Київ: ЮСТОН, 2018. 47 с.
17. Нечитайло В.В. Нові знахідки севських чехів 1686 року на території України. *Нові дослідження пам'яток козацької доби*. № 28. Київ, 2019.

АНОТАЦІЇ

Нечитайло В. В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648-1764 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032 – Історія та археологія). – Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2019; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2019.

У дисертаційному дослідженні вперше в українській і світовій історичній науці комплексно та глибоко проаналізовано основні проблемні питання історії грошового обігу Гетьманщини в період з 1648 по 1764 рр. Особливу увагу сфокусовано на питанні економічної експансії та агресії Московської держави та її наступника, Російської імперії, проти українських земель, що здійснювались шляхом проведення невдалих грошових реформ та фінансових експериментів. Про це свідчать такі заходи московського царського та російського імперського урядів:

- уведення до грошового обігу контрамаркованих талерів за завищеною ціною проти ринкової;
- уведення у грошовий обіг мідних рублів та полтин у середині XVII ст., які збувались представниками московської влади на українських ринках, що можна впевнено порівняти із таємним поширенням фальшивої монети на державному рівні;
- уведення до обігу мідних монет за номінальною ціною срібних монет у 1660-ті рр.;
- проект карбування чехів у Путивлі у 1670-ті рр.;
- упровадження карбування імітації півтораків Речі Посполитої нижчої якості у Севську у 1686 р.;

- проект уведення на українські ринки знецінених московських полушок 1720-х рр.

Головним досягненням цього дисертаційного дослідження вважаємо формування об'єктивного й неупередженого бачення історії грошового обігу України-Гетьманщини у 1648-1764 рр. Описано та проаналізовано основний зміст реформ московської влади в Україні.

Ключові слова: Гетьманщина, грошовий обіг, економічна експансія, лічба монет, грошова реформа, підробка монет, гетьманські монети, архівні джерела.

Нечиитайло В. В. Денежное обращение на территории Гетманщины (1648-1764 гг.). – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.06 «Историография, источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины» (032 – История и археология). – Центральноукраинский национальный технический университет, Кропивницкий, 2019; Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Переяслав-Хмельницкий, 2019.

В диссертации впервые в украинской и мировой исторической науке комплексно и глубоко проанализированы основные проблемные вопросы истории денежного обращения Гетманщины в период с 1648 по 1764 гг. Особое внимание было сфокусировано на вопросе экономической экспансии и агрессии Московии против украинских земель, что осуществлялось путем проведения неудачных денежных реформ и финансовых экспериментов. Про это свидетельствуют такие меры московского и царского российского имперского правительств:

- введение в денежное обращение контрамаркированных талеров по цене значительно завышенной против рыночной;
- внедрение в денежное обращение медных рублей и полтин в середине XVII в., которые сбывались представителями московской администрации на украинских рынках, что можно уверенно сравнить с тайным распространением фальшивой монеты на государственном уровне;
- введение в денежный оборот медных монет по номинальной цене серебряных в 1660-е гг.;
- проект чеканки чехов в г. Путивле в 1670-е гг.;
- начало чеканки имитаций полтораков Речи Посполитой низшего качества в г. Севске в 1686 г.;
- проект введения на украинские рынки обесцененных московских полушек 1720-х гг.

Главным достижением этого диссертационного исследования считаем формирование объективного и непредвзятого видения истории денежного обращения Украины-Гетманщины в 1648-1764 гг. Описано и проанализировано основное содержание реформ московской власти в Украине.

Ключевые слова: Гетманщина, денежное обращение, экономическая экспансия, монетный счет, денежная реформа, подделка монет, гетманские монеты, архивные источники.

Nechitailo V. V. The monetary circulation on the territory of the Hetman State (1648-1764). – Qualifying paper. Manuscript copyright.

A thesis is submitted for obtaining a Candidate Degree in history (for the PhD), by specialty 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines (032 – History and Archaeology). – Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, 2019; State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnitsky National Pedagogical Hryhorij Skovoroda University», Pereyaslav-Khmelnitsky, 2019.

In this dissertational research the main problematic questions of the history of the Hetman State money circulation during 1648 to 1764 were completely and deeply analyzed for the first time in Ukrainian and world historical science. Special attention was focused on the question of the economic expansion and aggression of Muscovy against Ukrainian lands carried out by unsuccessful monetary reforms. In this study we have proved that the actions of the Moscow government against the Ukrainian money market, traditionally oriented to the countries of Western Europe, can be characterized only by the use of Ukrainian lands as a platform for the financial experiments. This is evidenced by such an actions of the Moscow tsardom and Russian imperial governments:

1. Involving into the monetary circulation the thalers with the special countermarks with the higher against market price;
2. Involving into the monetary circulation of a copper rubles and poltines in mid. XVII cent., which were distributed with the representatives of Moscow authorities in Ukrainian markets, which can be confidently compared with the secret spread of a fake coin at the state level.
3. Introduction to the circulation of copper coins at the nominal price of silver coins in the 1660's;
4. The project of the production of the Czechs in Putivl in the 1670's;
5. The introduction to the monetary circulation of the low quality imitations of the poltoraks of the Polish-Lithuanian Commonwealth minted in Sevsk in 1686;
6. The project of introducing into the Ukrainian markets of the cheap Moscow polushkas of the 1720's.

There has been given a further development of the elaboration of the iconography of the project of the Putivl Czechs. The general picture of the finds of counterfeit coins of the Polish-Lithuanian Commonwealth and other issuers of Central and Western Europe on the Hetman State territory was formed and analyzed, confirming the results of previous studies in Ukrainian numismatic historiography with the new modern excavations.

We have also characterized the finds of the Islamic coins on the territory of the Hetman State which are the first in the national historical science general analysis the findings of the coins of the Islamic world in the studied period.

We consider it absolutely necessary to change the ideological course in the study of the circulation of «efimoks with signs», focusing on the criminal facts of the financial aggression of the Muscovy at the planning stage of the reform. We study the processes of circulation of coins in Ukraine in accordance with historical reality, in contrast to the positions of ideologically engrossed works of the imperial and Soviet times.

The functions and the role of Moscow gold coins are specified. We can confidently assume that the studied by M. Kotlyar and V. Ryabtsevich «rewardings» of the Cossacks army of Bogdan Khmelnytsky was the usual gratuity when the payment made by a gold coin. Such forms of payment does not characterize in any way the form of relations of Ukrainians and the Moscow kingdom as the servants described by predecessors, but is paid for the provided military services and support on parity conditions, which was successfully concealed and masked by Soviet historians in describing the main function of the golden kopeck as a predominantly peculiar award than a circulating coin.

During the second half of the XVII and the first half of the XVIII cent., the local population has falsified all of the most common types of the Moscow and Russian coins.

At the beginning of the 20th century in the numismatic circles of Ukraine there was an active scientific discussion about the probability of the production by the Cossack Hetman of the imitative own coins. However, several times published sources of that time, without the description of such a coins themselves, remain only the basis for the various hypotheses. To the coins that could have been hypothetically made by the order of Bogdan Khmelnytsky, we can conventionally include the imitations of the poltoraks, made with the use of silver. The plans of Ivan Vyhovsky about the starting of his own coinage of the Grand Duchy of Rus in Kiev, like the Polish-Lithuanian coins, unfortunately, have not been fulfilled. We assume that coins borrowed from the name and on the initiative of Peter Doroshenko could be coins of average denomination, made of silver. According to our deep conviction, the issues on behalf of the Cossack Hetmans were real, as evidenced by the analysis of the new Ukrainian treasures, which are described in the dissertation, which include coins that are typical to the ones possibly minted by hetmans.

We believe that the main achievement of this dissertation research is the formation of an objective and unbiased vision of the history of the monetary circulation of Ukraine-Hetman State in 1648-1764, we have described and analyzed the main content of the reforms of the Moscow authorities in Ukraine.

Key words: Hetman State, monetary circulation, economic expansion, money counting, monetary reform, coin counterfeiting, hetman's coins, archives sources.